

Möten, makt och motstånd.

Peter Weiss mellan Sverige och DDR

BIRGITTA ALMGREN

Allt skulle göras nytt och annorlunda! Forskning och undervisning skulle ömsesidigt berika varandra och bli vägledande utbildningskoncept för framtiden. Om detta var vi överens, vi som kom som forskare och lärare från de gamla universiteten till Södertörns högskola, som inrättats efter regeringsbeslut i maj 1995: Vi var uppfyllda av engagemang och radikala idéer hur undervisning och forskning skulle bli gränsöverskridande mångkulturellt och internationellt. Nytänkande behövdes!

*Mitt i detta bubblande av nya idéer fanns Christine som ämnesansvarig i tyska. Med sprudlande engagemang lyckades hon få oss kollegor att vidga den traditionella germanistiken mot kontrastiva, interkulturella perspektiv och kulturvetenskap. Genom att belysa dynamiken och spänningarna i svensk-tyska kontakter inspirerade hon oss. Det finns en kontinuitet från hennes doktorsavhandling om den tysk-svenske författaren, dramatikern och konstnären Peter Weiss¹ och hennes följande arbeten – om stereotyper i Tyskland och Sverige, om manlighet/kvinnlighet, om modersrollen i Tyskland och Sverige – fram till nuvarande projekt om flyktingars livshistorier *The (dis) connected refugee*. Det handlar om människor, som i likhet med Peter Weiss lever mellan flera språk och kulturer.*

Det var också Christine som väckte mitt intresse för Peter Weiss (1916–1982) i spänningsfältet mellan Sverige – DDR, mellan konst, litteratur och politik. Hur agerade han under kalla kriget som tyskspråkig författare i Sverige i den interaktionen? Han kom till Sverige 1939, inte som politisk flykting utan som emigrant för att här förenas med föräldrarna, som lämnat Tyskland på grund av de nazistiska judeföljelserna. Med Sture Packaléns ord kom han att i Sverige lida ”under främlingskapet, de personliga försakelsernas och acklimatiseringssvårigheternas tyngd”.²

¹ Christine Frisch, ”Geniestreich”, ”Lehrstück”, ”Revolutionsgestammel”. Zur Rezeption des Dramas *Marat/Sade* von Peter Weiss in der Literaturwissenschaft und auf den Bühnen der Bundesrepublik Deutschland, der Deutschen Demokratischen Republik und Schwedens, diss. Stockholm (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1992). Se även Birgitta Almgren, *Inte bara Stasi... Relationer Sverige – DDR 1949–1990* (Stockholm: Carlssons, 2009/2013).

² Sture Packalén, ”Peter Weiss – brevskrivaren”, *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturveten-*

Vi kämpar som kommunister i länder med kapitalistisk samhällsordning mot allt undertryckande av åsiktsfrihet, mot den borgerliga åsiktsindustrins dominans. [...] Vi kan inte kräva åsiktsfrihet i våra länder och samtidigt acceptera att den förhindras i socialistiska länder.

(Peter Weiss 17 januari 1974 i samtal med DDR:s ambassadör i Sverige, Peter Steglich, BArch., DY 30, SED, Büro Hager).

Trots att oändligt mycket finns skrivet om Peter Weiss³ ligger ännu oarbetat källmaterial i de tyska arkiven: i Stasiarkivet, BStU:s tre olika arkivbestånd F 16, F 22 och statistik-kartoteket, även i det statsbärande partiet SED:s protokoll i Bundesarchiv i Berlin.⁴ Vid upprepade tillfällen kallades Peter Weiss till förhørsliknande möten, på SED-språk ”öppna, frimodiga samtal”, *offene, freimütige Aussprachen*, av ledningen för SED, Tysklands Socialistiska Enhetsparti. Stasi-rapporterna och partiprotokollen från dessa möten med de östtyska kulturmyndigheterna visar vilket hårt tryck han utsattes för. Detta politiska arkivmaterial ger en värdefull biografisk sidobelysning, en bakgrund till mycket av det Peter Weiss bearbetade i romanform, i pjäser och i sin omfattande korrespondens. Han levde inte bara mellan två språk och två kulturer utan också mellan två politiska samhällssystem.

Som alliansfri stat mellan de båda maktblocken öst och väst i kalla kriget blev Sverige ett tyngdpunktsland i DDR:s utrikespolitik. Detta visar dokumenten i Stasiarkivet och tyska utrikesdepartementet Auswärtiges Amts arkiv. SED betraktade DDR som frontland i kampen mot världsimperialismen. Genom att Västtyskland, Förbundsrepubliken Tyskland, genom den så kallade Hallsteindoktrinen gjorde anspråk på att ensamt företråda Tyskland, blev DDR mer och mer beroende av Sovjetunionen som garant för DDR:s existens. Utrikespolitiken ideologiserades och kultur blev ett vapen i den ideologiska kampen. Författare, konstnärer och forskare ålades en viktig roll i strävan att vinna inflytelserika opinionsbildare i Sverige. Östberlins TV-kommentator Karl-Eduard von Schnitzler betonade i mars

---

skaplig forskning 111 (1990), s. 5–31.

³ Se www.peterweiss.org/ipwg/aktuelles.htm [hämtad 2020-02-17]. Weiss handskrivna dagböcker och notiser finns, förutom i Peter Weiss-arkivet i Berlin, även nu på CD, utgiven av en redaktionskommitté under ledning av prof. Jürgen Schutte vid Freie Universität Berlin. Alla översättningar från tyskan är gjorda av mig om inget annat anges.

⁴ I Bundesarchiv Berlin, (BArch.), ligger SED:s samling i SAPMO (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR). I Bundesarchiv finns även arkivbestånden för Högskoleministeriet (DR 3) och Ministeriet för folkbildning (DY 30) samt Liga für Völkerfreundschaft (DY 13).

1974 i ett tal till sovjetiska soldater likheten mellan DDR:s kulturarbetare och soldaterna: ”Vi är vapenbröder, ni soldater gör er plikt till lands, till sjöss och i luften och vi i etern.”⁵

Av de bevarade dokumenten framgår att Peter Weiss, efter att han slagit igenom som internationellt erkänd dramatiker och författare, fick en allt viktigare medlarroll mellan Sverige och DDR. Han satt med i styrelsen för Vänskapsförbundet Sverige-DDR och var också medlem i Vänsterpartiet Kommunisterna, VPK, i Stockholm. För honom var DDR en vision som blivit verklighet. Det var för denna nya socialistiska stat som tyska motståndskämpar offrat sina liv och därför betygade han gång på gång sin solidaritet med DDR – samtidigt som han gjorde motstånd mot den partidoktrinära hållningen. Detta ledde till upprepade konfrontationer med kulturmyndigheterna i Östberlin. Av Stasi-protokollen att döma urartade dessa möten till hårda förhör. Stasiakten för Peter Weiss, *BStU, MfS – HA XX/9, Nr 1613*, inleds med följande allmän information:

Peter Weiss, född 8.11.1916 i Nowawes, Berlin.

Bosatt i Stockholm/Sverige.

Judisk härstamning, utsatt för rasföljelse under fascismen.

Emigration 1939 till Sverige.

Internationellt renommerad författare, känd genom talrika antifascistiska verk.

Operativa informationer:

- avvisat de socialistiska broderländernas åtgärder mot Tjeckoslovakien 1968;
- publicerat *Trotskij i exil* under Leninåret 69/70 (100-årsminnet av Lenins födelse);
- inreseförbud till DDR från april 1970 till oktober 1971;
- konflikt 1976 med Akademie der Künste, krävde publicering av sin bok *Ästhetik des Widerstands*. På grund av antisocialistiska positioner, hittills inte någon utgivning.

Tvärs över Peter Weiss Stasiakt har någon noterat för hand: *avliden 10.5.1982*. Vad avslöjar då Stasi-rapporterna och SED-dokumenterna? Hur agerade Peter Weiss vid dessa möten med DDR:s kulturbyråkrater? En

⁵ *FF dabei*, Berlin Ost, nr 16/1974, *Zeitschrift für Rundfunk und Fernsehprogramme*: ”Wir sind Waffenbrüder, Ihr Soldaten erfüllt Eure Pflicht zu Lande, zu Wasser und in der Luft, wir Fernsehleute im Äther.” Arkiverad i SED Parteiarchiv, DY 30, Bundesarchiv, Lichterfelde, Berlin.

genomgång av protokoll och rapporter visar fyra allvarliga konfrontationer vid åsiktsdifferenser när det gällde synen på konst och politik:

- Weiss solidaritetsförklaring för balladsångaren Wolf Biermann 1965
- Weiss pjäs *Trotzkij im Exil* spelförbud 1970
- Weiss försvar av den sovjetiske Nobelpristagaren och regimkritikern Alexander Solzjenitsyn 1974
- Weiss roman *Die Ästhetik des Widerstands* föremål för ständiga Stasiutredningar 1975/1978/1981.

Peter Weiss egna impressionistiskt, snabbt nedkastade dagliga anteckningar i *Notizbücher* vittnar om hur han kände pressen från SED, när kulturbyråkraterna Kurt Hager, Alexander Abusch, Alfred Kurella, Wilhelm Girnus och kulturminister Klaus Gysi kallade honom till möten, som enligt Weiss ord för ord nedtecknades i protokoll. Weiss själv är påfallande vag i sina anteckningar från mötena. Visserligen skriver han att han påminns om de olyckliga offren som tvingats avge självbekännelser vid de politiska rättegångarna i Moskva och Prag. Men han betonar att själv hade han en bättre position:

[...] vad de, offer för den socialistiska paranoian, tvingades lämna av självanklagelser, träffade nu också mig, men i mitt fall behövde ju inte mardrömmen bli verklighet eftersom jag ju inte var utsatt för fångenskap och tortyr.⁶

Politbyrån i Östberlin bekämpade alla tendenser till antisovjetism, eftersom DDR var starkt beroende av Sovjetunionen, statens existens vilade ju på Röda armén bajonetter. Utan Sovjetunionen som ”befriare från fascismen” skulle inte DDR heller ha kunnat göra anspråk på det antifascistiska arvet som det ”bättre Tyskland”. Detta finns hela tiden med som en viktig bakgrund till relationerna mellan Peter Weiss och DDR:s kulturmyndigheter.

Peter Weiss försvarar regimkritiska författare

Erich Honecker, DDR:s förste partisekreterare och statsöverhuvud, påminde ständigt om kulturarbetarnas uppdrag:

Konst och kultur stärker medborgarnas bindning till vår socialistiska stat och stolthet över revolutionära framgångar. De får allt större inflytande på

⁶ Notis 18/8 1970 i Peter Weiss, *Rekonvaleszenz* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991), s. 31ff.

utbildningen av socialistiska personligheter och på utformningen av socialistiskt levnadssätt. De bidrar till att stärka och befästa socialistiska övertygelser och ågeranden. Genom sina prestationer har kulturarbetarna stor andel i det förhållandet att socialismens värderingar och ideal allt djupare bestämmer de arbetandes tankar, känslor och handlande.⁷

Att kulturens främsta uppgift var att forma och stärka det socialistiska samhället fick återverkningar på bedömningen av Peter Weiss och hans arbeten. Vid det beryktade 11. Plenum för SED:s Centralkommitté i december 1965 gick partiet till hårt angrepp mot författare och konstnärer som anklagades för att svika sin plikt i det socialistiska samhället. En lång rad konstnärer, filmare och författare som Wolf Biermann, Stefan Heym och Werner Bräunig stämplades som *skadliga, fientliga, nihilistiska, subversiva* och *destruktiva*.⁸ När Peter Weiss förklarade sin solidaritet med de angripna, särskilt med Wolf Biermann, ingrep chefredaktören för tidskriften *Sinn und Form*, Wilhelm Girnus. Fallet Biermann var enligt Girnus absolut inte en litterär fråga, utan en politisk. Det gällde att ”säkra freden och socialismen”. Peter Weiss skrev till redaktionen för *Neues Deutschland* och önskade få ett öppet brev publicerat till Wilhelm Girnus. I brevet kritiserade Weiss DDR:s kampanj mot författarna och varnade för likheter mellan nazistiska och stalinistiska metoder. Den repressiva kulturpolitik som fördes i DDR var helt förkastlig. Han kritiserade den ”medvetna ensidigheten och mörkningsaktionerna i kulturpolitiken” och gav avskräckande exempel på liknande under den nazistiska diktaturen:

[...] vi har alla många gånger upplevt varthän en statlig styrning av konsten leder, vi har sett tomheten och falskheten i det som skapades under fascismen och under Stalinperiodens personkult [...].⁹

⁷ Se exempelvis Honeckers tal vid partidag för SED:s Centralkommitté 1981, publicerat i *Neues Deutschland* 15/4 1981.

⁸ Se *Dokumente zur Kunst-, Literatur- und Kulturpolitik der SED*, band 1, red. E. Schubbe (Stuttgart: Springer, 1971), s. 1076–1114. Jämför även Wolf Biermann, *Warte nicht auf bessere Zeiten! Wolf Biermann – Die Autobiographie* (Berlin: Propyläen, Ullstein Buchverlage, 2016), s. 160–175.

⁹ Brev från Peter Weiss 28/12 1965 till *Neues Deutschland*, senare tryckt i Västtyskland på Suhrkamps förlag, *Rapporte 2* (1971). I brevet till Girnus från december 1965 som Weiss publicerade 1971 står på tyska: “[...] wir haben alle schon mehrmals erlebt, wohin eine staatliche Dirigierung der Kunst führt, wir kennen die Hohlheit der Machwerke, die unter dem Faschismus hergestellt wurden, und deren Falschheit während der Periode des Stalinschen Personenkults [...]”

Att jämföra DDR med NS-diktaturen upplevdes som en oerhörd provokation. Politbyrån agerade snabbt. Peter Weiss måste stoppas. Brevet fick under inga omständigheter publiceras. Den mäktigaste mannen när det gällde kulturpolitik i DDR, chefen för Politbyråns ideologiska avdelning Kurt Hager, sekreterare i SED:s Centralkommitté och ansvarig för forskning, utbildning och kultur, beslutade i samråd med Erich Honecker att åtgärder genast skulle vidtagas. En odaterad avskrift av det starkt kritiska öppna brevet från Weiss till Wilhelm Girnus ligger i Peter Weiss akt i Stasiarkivet. Men avskriften avviker från den version av brevet från 28/12 1965, som Weiss senare själv lät publicera i Västtyskland på Suhrkamps förlag, *Rapporte 2* (1971). Exempelvis saknas jämförelsen med fascismen och Stalinperiodens personkult. Är det Peter Weiss själv som skärpt formuleringarna i den version som han senare lät publicera i Västtyskland, eller har någon på *Neues Deutschlands* redaktion, någon Inofficiell Medarbetare, en så kallad IM,¹⁰ eller kanske Wilhelm Girnus själv rensat bort den skarpaste kritiken för att rädda Weiss från SED:s totala fördömande? Avskriften ligger i Stasiarkivet, BStU, MfS, AOP 11806/85, IM XV 3236/65. Frågan är: Vem har ändrat, uteslutit och av vilken anledning?

Förhör på högsta nivå

Det kritiska öppna brevet till *Neues Deutschland* ledde till att Peter Weiss kallades till ett möte i Östberlin den 14 januari 1966. I arkivsamlingen *Büro Hager* i SED-arkivet finns två rapporter av två närvarande vid detta möte: Hermann Axen och Wilhelm Girnus. Hermann Axen var medlem i Politbyrån, sekreterare i Centralkommittén i SED 1966–1989 och även ansvarig för internationella frågor och utrikespolitik. Chefredaktör Girnus, som var adressat till Weiss öppna brev, skrev den andra rapporten. Enligt Hermann Axen började mötet med att Alexander Abusch (1902–1982), som satt i ministerrådet ansvarig för kulturfrågor, klargjorde för Peter Weiss att konstnärens plikt och uppgift var att bygga upp socialismen. Det handlade om en ”nödvändig ändring i sättet att arbeta, leva och tänka”. Problemet med Biermann och andra kritiska författare var ingen konstnärlig fråga utan helt en politisk fråga. Enligt Axens rapport företrädde Weiss en ”små-

¹⁰ För beteckningen IM, personer som hade ingått överenskommelse att arbeta konspirativt för MfS, Ministerium für Staatssicherheitsdienst (Stasi), se Helmut Müller-Enbergs, *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit, Teil 1, Richtlinien und Durchführungsbestimmungen* (Berlin: Ch. Links Verlag, 2010), s. 12–17.

borgerlig, individualistisk” syn på kulturarbetares roll. Efter långa diskussioner hade Peter Weiss – enligt Axens rapport – till sist insett, att de anklagade brutit mot den gamla regeln för den revolutionära rörelsen och klasskampen: Allt som motståndaren, *der Gegner*, kunde dra nytta av måste undvikas. DDR-regimen hade länge haft tålamod med det *fientliga och provocerande* uppträdande som dessa kulturarbetare visat.

I protokollet använder Hermann Axen tre frekventa, negativt laddade nyckelbegrepp inom DDR:s kulturpolitik: De anklagade hade försett *klassfienden* med *ammunition* till *ideologisk diversion*, på tyska *Klassengegner*, *Schützenhilfe* och *ideologische Diversion*. För att brännmärka alla typer av ideologisk avvikelse användes begreppet *Ideologisk diversion*. Eftersom yttrandefrihet var lagstadgad i DDR, § 27 i författningen, hade nya begrepp skapats för att kringgå den paragrafen och straffbelägga all kritik som hotade den nationella säkerheten. Åsikter, som gick emot den för tillfället gällande partilinjens, betraktades i DDR som *negativt fientlig* verksamhet. Enligt Markus Wolf, chefen för DDR:s utlandspionage fram till 1986, hade begreppet *ideologisk diversion* myntats av Stasichefen Erich Mielke för att kunna kriminalisera dissidenter och inleda operativa åtgärder mot alla som avvek från partiledningens politik.¹¹ *Fientligt-negativa* krafter skulle uppspåras och straffas. Peter Weiss anklagades i DDR för båda dessa begrepp och måste inse sin felaktiga position och sin felaktiga uppfattning om DDR:s kulturpolitik. Han måste göras *immun* mot fiendernas inflytande. Medicinska, negativt laddade metaforer som *baciller* och *parasiter* användes frekvent i den offentliga DDR-diskursen för att beteckna olikfärgade. Genom ett aggressivt språkbruk skulle det egna politiska systemets legitimitet stärkas. Walter Ulbricht, DDR:s politiske ledare 1950 till 1971, ansåg att också tyska språket *smittats* av imperialism i väst. Orden hade inte längre samma betydelse i öst som i väst.¹²

I Hermann Axens rapport ses det svenska inflytandet över Peter Weiss som en förklaring till hans hållning. Detta svenska inflytande måste motarbetas genom att Weiss inbjöds att lära känna DDR grundligt. Resultatet av mötet blev enligt Axens rapport att Weiss till sist förklarade sig beredd att

¹¹ Markus Wolf, *Die Kunst der Verstellung. Dokumente, Gespräche, Interviews* (Berlin: Schwarzkopf & Schwarzkopf Verlag, 1998), s. 191.

¹² Martin Praxenthaler anser att detta är det enda kända belägget att en SED-funktionär konstaterar en differentiering, en semantisk klyfta, i det tyska språket. Se Martin Praxenthaler, *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mittel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik* (Frankfurt am Main: Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft 47, 2002), s. 78.

avstå från publicering av sin kritiska artikel och lovade att inte ”offentligt uppträda mot DDR”. Men helt ansåg Axen inte att man lyckats frigöra Peter Weiss från subjektivism och småborgerlig individualism. Enligt protokollet hade Weiss slutligen ”i viss mån” accepterat partiets bedömning av de regimkritiska författarna som *orosstiftare*.

Med hjälp av negativt laddade ord försökte DDR:s ledande kulturbyråkrater disciplinera Peter Weiss. Hermann Axens rapport från mötet med Peter Weiss den 14 januari 1966 visar den tolkning som var den önskvärda för det statsbärande partiet SED i DDR och måste bedömas källkritiskt. Rapporten speglar en kommunikationsprocess där språket fungerade som maktinstrument. Axen framhöll partiets linje när det gällde synen på litteratur och konst som vapen i den ideologiska kampen. Konstskapare, *die Kunstschaffenden*, måste påverka och prägla människornas ”tankar, känslor och handlande” enligt socialistiska värderingar och ideal. Den politiska kritiken var primär, den estetiska endast sekundär när det gällde bedömning av konst och litteratur.

Även Wilhelm Girnus återger i den andra rapporten samma version. Det avtalade mötet med Alexander Abusch och Hermann Axen började klockan två den 14 januari 1966. Enligt Girnus rapport skulle Peter Weiss hundra procentigt ha erkänt DDR:s politiska, ekonomiska och sociala utveckling. Men Peter Weiss hade framhållit att han och alla hans vänner som i utlandet strävade efter att DDR skulle bli diplomatiskt erkänt, ansåg att speciellt inom socialismen borde fullkomlig frihet finnas för konsten. Han hade betonat att friheten skulle försvaras med Brechts kända inskränkningar: ingen yttrandefrihet för krigspropaganda, inte heller någon yttrandefrihet för sådant som kunde väcka hat mellan folken. Enligt Girnus rapport hade Weiss till sist backat när det gällde Biermann, som han karaktäriserat som en ”svag författare med psykopatiska drag”. Även här dyker ett medicinskt, stigmatiserande attribut upp: *psykopatisk*. Var det verkligen Peter Weiss karaktärisering?

Enligt Girnus hade Hermann Axen till sist lyckats få Weiss att inse sina ”förhastade och felaktiga åsikter”, även om denne inte helt kunde förstå DDR:s kulturpolitik. Ett möte med den nye kulturministern Klaus Gysi skulle därför arrangeras, vilket skedde följande lördag. Peter Weiss borde få en realistisk bild av den faktiska utvecklingen i DDR och därför borde även en resa genom DDR arrangeras. Girnus avslutar sin rapport med förhoppningen att Weiss nog ändå skulle avstå från att publicera sitt kritiska brev, eftersom det var viktigt för honom att få fortsätta samtalen med Politbyrån.

Enligt DDR-terminologin avlöpte mötet på högsta partinivå som ett ”öppenhjärtigt samtal”, dvs. ett häftigt meningsutbyte med klar polarisering och positionering av mötesdeltagarna. Det intressanta med dessa dokument är att de är skrivna av partitoppen för internt bruk som grund för beslut. Det gällde att få fram viktig information och förhindra att Peter Weiss gick ut i medierna och kritiserade DDR:s kulturpolitik. Det rör sig således inte om rapporter skrivna av Inofficiella Medarbetare, IM, eller av partimedlemmar längre ner i hierarkin, som kan ha haft intresse av att framhäva sig själva i meriteringssyfte. Avgörande betydelse för bedömningen av källvärdet i rapporterna har även förhållandet att de är skrivna oberoende av varandra och visar stora överensstämmelser. Av rapporterna att döma hade Weiss försvarat en ”humanistisk socialism” mot en dogmatisk marxism-leninism. Att de två rapporterna inte är skrivna i propagandasyfte eller för politisk meritering styrker deras källvärde. Det sägs uttryckligen att de är skrivna i avsikt att få fram en strategi för att tysta Peter Weiss kritik. Men exakt vad som sades vid samtalen mellan DDR:s kulturbyråkrater och Peter Weiss kommer vi nog aldrig att få veta.

Rapporterna från dessa möten med Peter Weiss belyser hur ideologiska övertygelser formar hotbilder. Det talas om fienden och motståndaren, *der Feind* och *der Gegner*. Språkbruket, kallakrigsretoriken, visar orden som instrument för systemkritik. För DDR:s kulturpolitiker var det en oerhörd anklagelse att Weiss 1965 i sitt kritiska brev, som inte fick publiceras i DDR, påvisade likheter mellan nazism och stalinism när det gällde argumentationsmönster och härskartekniker. Formuleringar om kulturen som vapen för socialismen påminner om kulturpropagandan under nazismen när kulturella satsningar likställdes med tyska Wehrmachts fälttåg: Tyska soldater skulle ockupera länder medan författare, konstnärer och forskare skulle ockupera ord och teman för att få makt över människornas tankar. Både kommunismen och nazismen bars av en övertygelse om överlägsenhet och en kommande seger. Båda bars även av visioner om kommande jordiska paradiser – med förödande konsekvenser för människor som betraktades som hinder på vägen. Markus Wolf har vid ett flertal tillfällen framhållit att begreppet *ideologisk diversion* – som Peter Weiss anklagades för 1966 – blev början till DDR:s olycka.¹³ I samtalen mellan Weiss och DDR:s kulturbyråkrater uppstod blockeringar som ledde till konflikter i tolkningen av de ”rätta” betydels-

¹³ Markus Wolf, *Spionagechef im geheimen Krieg* (München: Econ & List Verlag, 1999), s. 191 samt Wolf 1998, s. 124–126.

erna. Weiss gjorde motstånd mot den dogmatiska partilinjens. Samma ord hade inte samma betydelse för kontrahenterna. Weiss skrev:

Det är denna konfrontation med antihumanismens stela, trubbiga språk, denna blinda terror som sätter in, denna bortkoppling av varje förståelse, som undergräver vår beslutskraft och som vill göra oss modlösa.¹⁴

För Politbyrån var Peter Weiss viktig som informatör och medlare mellan Sverige och DDR. Men ville han vara kommunist, måste han inordna sig för större mål och hålla sig till den utstakade partilinjens. Mycket talar för att Weiss agerade taktiskt vid mötet den 14 januari 1966 för att inte åstadkomma en total brytning. Möjligt är även att han tog till sig kritiken inför det massiva psykiska trycket, där han överhopades med negativt laddade ord, där hans åsikter brännmärktes som felaktiga och skadliga för socialismens uppbyggnad. Handlade det kanske enligt kommunistiskt språkbruk om en ”politisk läroprocess med självkritik i en dialektisk uppgörelse”?¹⁵ Av många rapporter till Östberlin framgår att när representanter för kulturmyndigheter i DDR skulle besöka Sverige fick de uppdrag att söka upp Peter Weiss för att kontrollera och rapportera hans hållning till DDR. Gång på gång noteras i rapporter att samtal med Peter Weiss och hans hustru Gunilla Palmstierna-Weiss förlöpte ”vänkskapligt” och att båda skulle ha försäkrat att de var beredda att ”på alla sätt understödja DDR:s sak i Sverige”.¹⁶ För DDR:s kulturpolitiker gällde det att försöka behålla Peter Weiss som kontaktperson i Sverige, men samtidigt också se till att han höll sig till den rådande partilinjens. Kulturella nyckelpersoner som kunde fungera som förmedlare mellan länderna var viktiga. Att namnet Peter Weiss ständigt dyker upp i källorna till svensk-östtyska förbindelser visar att han just spelade den rollen.

Förhållandet mellan Peter Weiss och DDR-regimen blev en ständig berg- och dalbana. Än lovordades han, än brännmärktes han. I februari 1967 lovordades Volkstheater i Rostock av DDR:s utrikesministerium. Rostockteaterns gästspel i Sverige, där Weiss drama *Rannsakingen, Die*

¹⁴ Weiss 1991, s. 32.

¹⁵ Se Werner Schmidt, ”Peter Weiss – Intellektueller in der geteilten Welt”, *UTOPIE kreativ, Diskussion sozialistischer Alternativen* 193 (2006), s. 965–973.

¹⁶ Se exempelvis uttalande inför delegation som leddes av Kurt Bork, ställföreträdande ministern för kultur i DDR, som med anledning av DDR:s 20-årsjubileum invigde den under två år planerade utställningen *Konstskatter från Dresden* i Stockholm på Nationalmuseum. Se *Bericht vom Schwedenbesuch* 16.–23.1.1969. AA, Pol.Arch. MfAA, ZR/831/69, band 3.

Ermittlung i regi av Hanns Anselm Perten framförts, hyllades som ”ett mycket framgångsrikt bidrag” för att utveckla de kulturella förbindelserna mellan Sverige och DDR. Men när 100-årsminnet av Lenins födelse firades i hela den socialistiska världen och Weiss drama *Trotskij im Exil* premiärvisades i Düsseldorf i januari 1970 reagerade DDR:s kulturbyråkrati återhäftigt. Weiss drama sågs som ett rättfärdigande av Trotskij, som i sovjetisk historieskrivning betraktades som förrädare och folkets fiende. Eftersom dramat gav en positiv bild av en man som trodde på förnuft och solidaritet uppfattades det som en provokation mot sovjetisk historiedoktrin. Weiss anklagades för ”trotskistisk ideologi” och ”antisovjetisk hets” och kommenterade i sin dagbok: ”Häftiga reaktioner. [...] Brytningen börjar.” Av dagboken *Rekonvaleszenz* framgår hur den hårda kritiken ledde till ett psykiskt sammanbrott som förde honom ”till gränslinjen”, till gränsen mot döden, som han uttrycker det.¹⁷ Hur kunde dessa DDR-kulturpolitiker, som själva i nazidiktaturen utsatts för tortyr och förföljelse för sin politiska övertygelses skull, använda liknande metoder mot oliktankande? Konst, litteratur och musik krävde ju frihet och tolerans.

I DDR tystnade det kring Peter Weiss. Enligt egen utsago blev han ”persona non grata”. En tid nekades Peter Weiss till och med inresa till DDR. *Dagens Nyheter* skrev 7 oktober 1971 under rubriken *Peter Weiss icke önskvärd i Östberlin* om hur myndigheterna i Östberlin vägrat honom passera gränskontrollen till östsidan med motiveringen att han var en icke önskvärd person.¹⁸ DDR-medborgare fick stränga anvisningar att alla eventuella samtal med honom måste dokumenteras och rapporteras. Detta medförde att även

¹⁷ Weiss 1991, s. 73 ff.

¹⁸ Minnet av hur han blev kvarhållen vid inresa till DDR återkommer på flera ställen i *Notisböcker*. I *Notisböcker 1975–1980* skriver han hur han efter uppförandet av pjäsen *Trotskij i exil*, kvarhölls i ett träbås under Bahnhof Friedrichstrasse: ”Efter flera timmars väntan fick jag veta att jag inte var önskvärd i Tyska Demokratiska Republiken [...] Jag blev utvisad, bortförd, förbi kontrollluckorna, genom spärrarna, upp på perrongen under det solsvärtade glasvalvet, som ännu bar spår efter den storm som en gång gått fram över det. I två år var jag persona non grata.” I den tyska utgåvan av *Notizbücher II, 1971–1980*, skriver han ännu mer detaljerat om hur han ångestfullt upplevde gränsövergången vid Friedrichstrasse. Men den textpassagen finns inte i den svenska översättningen. I den tyska utgåvan står: ”Människor slussas genom baracker, pass avkrävs i luckor, väntan med små nummerade lappar, militäriskt ropande av namn, dessa tränga kontrollbaracker fyllda av fruktan och äckel [...] om en socialistisk stat låter sina besökare komma in på det här sättet, böjda, skrämnda och uttröttade av väntan, så väcks frågan hos var och en som äntligen får komma ut genom dörren efter att ha öppnat sin väska och redovisat sina pengar: Vad är det för en socialism som råder här?” Se Peter Weiss, *Notisböcker 1975–1980*, övers. Ulrika Wallenström, 1 uppl. (Stockholm: Arbetarkultur, 1985), s. 218 resp. Peter Weiss, *Notizbücher II, 1971–1980* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981), s. 667 f. Min översättning.

Weiss personliga vänner, som exempelvis generalintendenten Hanns-Anselm Perten, ängsligt bad partiet om riktlinjer för hur de skulle agera när de mötte Weiss.¹⁹ DDR-delegationer som beviljades resa till Sverige fick anvisningar för hur samtal skulle föras med Peter Weiss. Inför möten med Peter Weiss fick de en genomgång på DDR:s handelskammare i Stockholm och efteråt måste de i detalj dokumentera hur möten med Peter Weiss avlöpte.²⁰

När Stasi-arkiven öppnades efter murens fall och Tysklands enande, avslöjades att även den i Sverige välkände författaren Hermann Kant från tidigt 1960-tal arbetat för Stasi under täcknamnet *IM-Martin*. Kant agerade samtidigt i tre roller: som författare, som ordförande i författarförbundet och som Stasi-IM. Hans rapporter om Peter Weiss bidrog med all säkerhet inte till att mildra Weiss konflikter med Politbyrån. 1965 hade Hermann Kant som *IM-Martin* skrivit en positiv karaktäristik av Peter Weiss: ”Karaktärsmissigt måste han bedömas som en övertygad antifascist, för vilken konsten är helig”, *dem die Kunst heilig ist*. Men efter Trotskij-dramat tog Kant i sin rapportering avstånd från Weiss. Beklagande och överlägset skriver han efter ett Stockholmsbesök om ”mannen med den misslyckade, skadliga Trotskijpjäsen” som hemfallit åt den där olycksaliga saken med Trotskij, *die unglückselige Sache*.²¹

Den här rapporten till SED av Kant kan jämföras med hans bevarade Stasirapporter som är utförligare och mer detaljerade. Vid ett möte med sin ledningsofficer Pönig 14 juli 1970 återgav Kant samtal från Stockholmsresan. När Kant och Weiss träffats i Weiss lägenhet i Stockholm hade Kant förklarat för Weiss, hur ”naivt” det varit att skriva om Trotskij när hela världen firade Lenin. Peter Weiss beklagade och berättade hur han överraskats av de starka reaktionerna och över sin sovjetiske översättare Lew Ginsburgs angrepp. Själv hade han endast uppfattat sitt drama som ett diskussionsinlägg. Det smärtade honom att få applåder ”från fel sida”.²² Han

¹⁹ Brev från Generalintendenten Hanns Anselm Perten vid Volkstheater i Rostock. ”An Genossin Dr. Erika Hinckel, Abteilung Kultur beim Zentralkomitee der SED”, 28/12 1972, BArch., SED, Büro Kurt Hager, IV B 2/2, 024/116.

²⁰ Se exempelvis rapporter som diarieförts under beteckningar som ”hemligt personligt” *Vertraulich persönlich*, Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten, MfAA, AA, Pol.Arch., Berlin, B/ZR/831/69.

²¹ BArch., SED, Büro Hager, DY 30, IV A 2/2, 024/74.

²² Treffbericht 21 juli 1970 från möte med IMS-Martin, alias Hermann Kant, reg. nr 5909/60, BStU, MfS, AIM 2173/70. Martin rapporterade: ”Der Mann ist ein hin und her gerissener Mensch, der versucht Anschluss an die links außen revolutionären Strömungen zu behalten, den Kontakt mit den sozialistischen Ländern nicht zu verlieren und dabei nun alle möglichen Schaukelkunststücke vollführt, die ihm im Grunde sowohl politisch Schaden zufügen als auch

hade inte avsiktligt planerat att visa pjäsen under Lenin-året utan var mycket bestört över anklagelserna mot honom för antisovjetism. Han hade heller inte räknat med att Deutsche Akademie der Künste skulle reagera så kraftigt. Mycket bedrövad var han över att hans brev till Institut für Marxismus-Leninismus och till SED:s Centralkommitté ännu inte besvarats. I Kants rapport beskrevs Weiss som en man som endast ”långsamt höll på att hämta sig psykiskt och fysiskt från bråket i Düsseldorf” efter premiären på dramat om Trotskij.

Trotskij-dramat blev allt mer brännande. Kurt Hager och Alexander Abusch kallade till ett nytt möte med Peter Weiss där Kurt Hager förklarade hur upprörd man var i Politbyrån. Trotskij-dramat måste förbjudas:

För oss är det inte ett teoretiskt problem utan en fråga om klasskamp, om partiets politik, om dess kamp för socialismen. [...] Vi noterar att P.W. inte subjektivt ville orsaka skada. Men objektivt faktum är att dramat skadar de socialistiska länderna.²³

Enligt mötesprotokollet måste Peter Weiss göra avbön och dra in stycket. Kurt Hager betonade att en offentlig bekännelse trots allt inte var nödvändig. Det skulle räcka med att Weiss tog helt avstånd från dramat. Men om Weiss fortsatte att försvara Trotskij skulle samarbetet vara slut. Oavsett om han hade haft någon avsikt bakom eller inte, så innebar hans drama objektivt ett stöd för antikommunismen. I protokollet anges således klart att främsta hindret för fortsatt samarbete var Trotskij-dramat. Fortsatt samarbete med Akademie der Künste och Deutsches Theater var bara möjligt om Weiss tog helt avstånd från dramat. Om han framhårdade skulle kontakterna avbrytas. Protokollet avslutas med att Weiss uttryckte sin glädje över ”den nya möjligheten till samarbete” och hoppades snart få arbetskontakter för att sätta upp sitt drama om Hölderlin. Han lovade att ”stärka basen för förtroende” och skulle så snart som möjligt tala med ”de sovjetiska kamraterna”, *die sowjetischen Genossen*. Den sista punkten var inte minst viktig. Den visar att i DDR:s kulturpolitik fanns hela tiden beroendet av Sovjetunionen och det ständiga hänsynstagandet till reaktioner från Moskva, ett hänsynstagande som senare också skulle visa sig i utlåtandena om Weiss roman *Motståndets estetik*. Ett år senare kommenterade Peter Weiss rabaldret kring Trotskij-dramat inför en delegation från SED:s cen-

—
künstlerisch nicht weiterhelfen.”

²³ *Aussprache mit Peter Weiss* 22/10 1971. BArch., Büro Hager, DY 30/IV, A 2/2.024/71.

tralkommitté på Sverigebesök. Efter delegationens samtal med Peter Weiss kunde delegationen rapportera att Weiss förhållande till DDR nu ”åter var i ordning”. Uttryckligen skulle Peter Weiss ha sagt om sin Trotskij-pjäs: ”Jag har korrigerat mig.”²⁴ Uppenbarligen hade DDR lyckats disciplinera Peter Weiss, åtminstone utåt. Det skulle ha varit en stor prestigeförlust om Weiss offentliggjort försöken att tysta honom.

Hermann Kant tillbringade sommaren 1970 flera veckor i Sverige för att utföra ett beställningsarbete åt Politbyrån i Östberlin och hade således möjligheter att under längre tid observera Peter Weiss. Kant strävade efter att kvalificera sig politiskt inte bara genom sin rapportering om Weiss i Sverige utan även med en bok om Stockholm. Av den bevarade korrespondensen mellan SED, Kurt Hager i Politbyrån och förlag, framgår att boken skulle användas i propagandan mot ”icke socialistiska länder”. Egon Ranft, som då var chef för Sverige-sektionen i DDR:s utrikesministerium, MfAA, skrev att Kant skulle bevisa att ett socialdemokratiskt system inte var något alternativ till socialism och kommunism. Ranft blev också nöjd med resultatet. Boken om Stockholm blev en satirisk, skoningslös skildring av en fullständigt misslyckad välfärdsstat. Kants Stockholmsbeskrivning domineras av elände, arbetslöshet, drogmissbruk, våld och självmord. Kant skriver: ”Då insåg jag att välstånd inte räcker för att undanröja barbari.”²⁵

Stasi och *Motståndets estetik*

Konflikterna mellan DDR-regimen och Peter Weiss fördjupades 1976 när första delen av hans stora roman *Motståndets estetik* möttes av total tystnad i DDR. Sommaren 1973 hade SED och Stasi hjälpt Peter Weiss i samband med research för den kommande boken. Enligt direktiv från Politbyråns kulturansvarige Kurt Hager hade Weiss fått listor över arkivdokument som han skulle få ta del av. Han hade exempelvis fått läsa dokumentation om motståndsgruppen Rote Kapelle/Schulze-Boysen-Harnack. Stasihandläggare och utvärderare på avdelning HA XX/7, Ministerium für Staatssicherheit, ansåg att Weiss var påverkbar och borde ”utnyttjas till en viss gräns”. De markerade också vilka akter som skulle undanhållas vid Peter Weiss besök.

²⁴ På tyska: ”*Ich habe mich korrigiert. Am liebsten möchte ich alles ungeschehen machen.*” Rapport från Sverigebesök av en delegation från Zentralkomitee der SED 12–18.3.1972, DY 30 /IV B/2/20/219.

²⁵ Hermann Kant, *In Stockholm* (Berlin: Verlag Volk und Welt, 1971), s. 55.

På det viset trodde partibyråkraterna att de skulle kunna tillrättalägga historieskrivningen – men resultatet blev inte det politiskt önskvärda. Deras förvirring inför detta moderna allkonstverk som blandade dokumentation och fiktion i beskrivningen av den kommunistiska motståndsrörelsen mot nazidiktaturen från 1930-talet fram till andra världskrigets slut bara växte. Särskilt avsnitten som behandlade 1930-talets Moskva och som fokuserade på konstens och litteraturens roll i kampen mot politiskt förtryck oroade Politbyrån.

Därför hände ingenting. Peter Weiss hade sänt sitt manuskript till Akademie der Künste i Östberlin, till tidskriften *Sinn und Form*, till professor Hanns Anselm Perten, till professor Manfred Haiduk och även till en rad författarkollegor i DDR och fick under fem månader ingen som helst reaktion. Till sist skrev han till Akademie der Künste och påpekade att DDR ständigt krävde av sina utländska vänner att de aldrig skulle ge efter när det gällde välvilja, takt, tålmod och förståelse. Men omvänt gällde tydligen inte detta. Kraven var ensidiga. Om hans bok, som så entydigt tog ställning för kommunismen, inte fick publiceras i DDR, så vittnade det om misstroende. Bokens tema var ju – så skrev Weiss – ”kampen mot fascism och imperialism, om nödvändigheten av att arbetarklassen erövrar kulturen”. Marxister måste vara medvetna om att historien rymmer ”starka motsägelser, komplikationer och stridsfrågor och om dessa inte behandlas förlorar man trovärdighet”.²⁶

När publiceringstillståndet dröjde försökte även DDR:s ambassadör i Stockholm, Wolfgang Kiesewetter, påverka partiledningen i Berlin: Weiss hade ju utträttat ”stora ting” för DDR i Sverige och borde behandlas ”ansändigt”. Dessutom skulle Weiss i november fylla 60 år och borde få en hyllning från DDR. Hanns Anselm Perten skulle komma till Stockholm för att med Weiss diskutera uppförande av några pjäser i Sverige: ”På grund av deras båda långvariga vänskap föreslår jag att han får anvisningar hur han ska förhålla sig när det gäller boken.”²⁷

Även pressattachén vid DDR:s ambassad i Stockholm, Wolfgang Eschka, fungerade som kurir i ärendet mellan Sverige och DDR. I mitt samtal med Eschka i mars 2008 berättade han, hur han försökt övertala minister

²⁶ Peter Weiss till Akademie der Künste der DDR, 31/3 1976. BArch, DY 30, IV B/2 201/219.

²⁷ Brev från dr Kiesewetter, Stockholmsambassadör för DDR, Außerordentlicher und Bevollmächtigter Botschafter der DDR. Till Paul Markowski, Avdelningen för Internationella förbindelser, Zentralkomitee der SED, Abteilung Internationale Verbindungen, 9/7 1976. Weiss hade inte fått något meddelande och var mycket bedrövad som vän av DDR, ”sehr verstimmt”. AufbauVerlag i Berlin hade redan i september 1975 fått hans bok *Ästhetik des Widerstands* för granskning och utlåtande. BArch., DY 30, IV B/2/20/219.

Heidorn att agera för Peter Weiss sak, eftersom Heidorn hade inflytande och genom sina många besök i Sverige väl kände till svenska förhållanden. Peter Weiss hade många band med DDR: Där hade socialismen tagit gestalt på tysk mark och där fanns traditionen från de antifascistiska motståndskämparna. Heidorn framhöll Weiss ansträngningar för att få Sverige att erkänna DDR, hans vänskap med författarkolleger, hans medlemskap i Akademie der Künste och inte minst hans arbetskontakter med Rostocker Volkstheater.²⁸

Varför trycktes då inte Peter Weiss bok som han fått hjälp med av både SED och Stasi? En analys av korrespondensen inom SED:s Centralkommitté mellan *Avdelningen för Kultur* och *Avdelningen för Internationella förbindelser* visar att det främst var rädslan för reaktioner från Moskva som gjorde att man tvekade att trycka Weiss manuskript. Sovjetunionen fick inte såras eller kränkas. Avdelningschefen för kultur, Ursula Ragwitz, skrev i ett utlåtande, en s.k. SED-Hausmitteilung, att boken återgav Weiss ”subjektiva åsikter” om ett viktigt avsnitt i arbetarrörelsens historia. Saken blev komplicerad eftersom den behandlade händelser och utvecklingar som också berörde broderpartierna, särskilt Sovjetunionens kommunistiska parti. Hon var tveksam inför en publicering med hänvisning till sovjetiska reaktioner. Hennes utlåtande arbetades sedan in i det brev som sändes från SED:s avdelning för Internationella förbindelser som svar till ambassadör Kiese-wetter i Stockholm den 17 augusti 1976.²⁹

Det blev ett svårt bakslag för Weiss. Ständigt återkom dessa konflikter mellan individ och kollektiv, mellan utopi och förändringsvilja kontra dogmatisk stelhet och repression. Flera av hans författarvänner som Christa och Gerhard Wolf, presidenten för Akademie der Künste Konrad Wolf, dramaforskaren Manfred Haiduk och teaterintendent Hanns Anselm Perten försökte påverka Politbyrån, som uppenbarligen var splittrad i sina åsikter om Peter Weiss. Christa Wolf bad flera gånger Konrad Wolf, bror till chefen för underrättelsetjänsten HV A, Markus Wolf, att ta upp en öppen diskussion med Weiss. Men Wolf svarade att han inte kunde eftersom han ju själv inte klarade konflikten med en rigid partiledning.

Under flera år blev Peter Weiss och hans roman *Motståndets estetik* föremål för Stasis ”operativa undersökningar”, *operative Vorgänge*. Stasi kopplades in för utredningar och analyser: Skulle romanen ändå få tryckas?

²⁸ Om Peter Weiss prososvetiska artiklar i svenska tidningar, se Almgren 2009/2013, s. 392f.

²⁹ Utlåtande av Ursula Ragwitz, chef för Kulturavdelningen i SED. Hausmitteilung, 27/71976. BArch., DY 30, IV B/2/20/219.

Mängder av rapporter skrevs som vittnar om stor osäkerhet och oenighet inför romanen. Utlåtanden skrevs av olika personer i partiledningen och också externa experter som professor Manfred Haiduk tillkallades. Men eftersom romanen innehöll passager som inte överensstämde med sovjetisk och östtysk historieskrivning, på grund av ”antisocialistiska positioner”, ”antisovjetiska tendenser” och också ”tendenser som stöder sig på eurokommunismen” kunde ingen utgivning äga rum. Boken låg hos Aufbau-Verlag och Politbyrån var splittrad. Av protokoll från oktober 1981 framgår att Peter Weiss hade stöd av kulturansvarige i Politbyrån Kurt Hager, men flera andra som exempelvis Alexander Abusch uttalade sig mot publicering. Enligt litteraturvetaren Manfred Haiduks brevväxling med Peter Weiss fanns det tre dominerande intressen som förhindrade tryckningen:

- Det sovjetiska inflytandet på kulturpolitiken
- DDR-historiker som höll fast vid den officiella historieskrivningen
- Personer som personligen var intresserade av att romanen inte publicerades eftersom de ansåg att de inte skildrades på ett önskvärt sätt.³⁰

Publiceringstillståndet dröjde. I februari 1982 rapporterade en Stasiofficer att han kontaktats av professor Hanns Anselm Perten, som fått ett upprört telefonsamtal från tidigare politbyråkandidaten Karl Mewis. Perten, som var god vän med Peter Weiss, också känd som Weiss-specialist, hade blivit uppringd av Mewis som från Sverige fått tredje bandet av *Motståndets estetik*. Efter att ha läst boken hade Mewis blivit utomordentligt skakad, *ausserordentlich erschüttert*, eftersom han i Weiss bok framställdes som förrädare under sin verksamhet som ledare för det illegala KPD i Sverige under andra världskriget. Men det värsta var enligt Mewis, att den ”egentlige förrädaren” Herbert Wehner ”rentvåddes”. Perten varnade för att en utgivning av Weiss bok skulle leda till ”starka diskussioner”, eftersom den i ”några väsentliga frågor” gick mot den rådande historieskrivningen i DDR om den antifascistiska motståndskampen. Det skulle bara bli ytterligare en bok som framkallade ”negativa krafter”. Pertens bedömning 1982 gick stick i stäv mot hans tidigare åsikter när han läst första delen av *Motståndets estetik* 1976. Då hade han prisat den som ”århundradets bok för den kommunistiska världs rörelsen” och lovat att med alla medel kämpa för att den

³⁰ Peter Weiss – Manfred Haiduk. *Der Briefwechsel 1965–1982*, red. Rainer Gerlach & Jürgen Schutte, Geleitwort von Gunilla Palmstierna – Weiss (St Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, 2010), s. 274.

skulle tryckas. Ironiskt nog hade Peter Weiss redan 1975 frågat Karl Mewis om han ville att hans namn skulle döljas med pseudonym i den kommande boken. Men Mewis hade övermodigt svarat Weiss: ”Nämn gärna mitt namn när och var du vill. Men gör mig inte bättre än jag var.” Men varken Perten eller Mewis hade kunnat föreställa sig hur Peter Weiss skulle spränga alla gränser med sin kaskad av historiska realiteter, dokumentation, fiktion och surrealism. De blev överraskade och chockade och ytterligare Stasi-utredningar tillsattes. Peter Weiss, som lyckligt skrev två månader före sin död att nu skulle äntligen alla tre delarna av *Motståndets estetik* publiceras i DDR på Henschel-Verlag, blev ännu en gång besviken. Först 1983 efter hans död trycktes hela verket i DDR.³¹

Stasichefen kräver nattutredning

Även efter Peter Weiss död fortsatte analyserna av hans roman. En hel avdelning inom Stasi, *Ministerium für Staatssicherheit*, kommenderades till snabbinsats: Sent en eftermiddag i november 1984 utbröt febril aktivitet på Stasi-avdelning Untersuchungsorgan HA IX. En medlem i Politbyrån, Paul Verner, hade nämligen anmält att i Peter Weiss bok *Motståndets estetik* fanns personer som betecknades som ”arbetarklassens förrädare”. Stasichef Erich Mielke krävde då en omedelbar kontroll av Weiss bok. Stasitjänstemännen fick bara natten på sig för att analysera den över 1000 sidor långa romanen och ta fram komprometterande passager om ledande SED-politiker. Tiden för telefonsamtalet med ordern, som togs emot av chefen för avdelningen generalmajor Rolf Fister, finns exakt angiven – 17.20 den 26 november 1984. Mielke gav order: Snabbast möjligt måste en utvärdering av romanen och också en levnadsbeskrivning av Peter Weiss färdigställas. Omedelbart! Alla handlingar och underlag ville ministern ha på sitt bord redan följande morgon den 27 november – vilket också skedde. Samtliga tidigare utlåtanden om Weiss och alla utvärderingar samlades ihop. Stasianalytiker Rolf Fister lyckades efter avdelningens intensiva arbete tidigt följande morgon överlämna alla handlingar med sammanfattande analyser till ministern. Dessutom kunde han bifoga utdrag ur romanens tre delar, där alla avsnitt som nämnde Mewis hade rödmarkerats och de ställen där Verner förekom markerats med blått.

³¹ I Västtyskland hade *Motståndets estetik* redan publicerats i tre delar med efterord av Manfred Haiduk, Suhrkamp Verlag 1975, 1978, 1981; nyutgåva 2005. I Sverige översatte Ulrika Wallenström romanen efter författarens tyska manuskript 1976, 1979 och 1981. Ny svensk utgåva på Bonniers förlag 2006.

Stasi samlade utlåtande om romanen den 27 november 1984 lydde: Objektiv bedömning av person- och tidssammanhangen inte möjlig: *Eine objektive Einschätzung der wirklichen Personen- und Sachzusammenhänge ist anhand dieses Romanes nicht möglich.*³² Weiss blandade fiktion och verklighet när han lät tre unga motståndskämpar i Rote Kapelle rapportera om sin kamp mot fascismen och reflektera över sina motiv och erfarenheter. Han byggde huvudsakligen på borgerliga källor och blandade subjektiva åsikter och värderingar med fakta ur historien. Det allvarliga var att Peter Weiss i sin roman använde personernas verkliga namn: Karl Mewis, Paul Verner, Herbert Wehner och Charlotte Bischoff. Men några dagar senare konstaterade Stasi att skadan genom utpekandet av personerna trots allt inte hunnit bli så stor, eftersom endast ett begränsat antal exemplar av romanen hade tryckts. Ännu hade heller inga exemplar levererats till bokhandeln, bara till medlemmar i Centralkommittén.

Stasi-rapporterna och SED-protokollen från mötena med Peter Weiss och hans egna dagboksanteckningar visar hur SED och Politbyrån såg på kontakterna med honom, hans beroende av DDR och hur han agerade när han utsattes för politiskt tryck. Källvärdet kan styrkas i de fall utredningar och analyser är skrivna exempelvis av partiledningen för internt bruk som underlag för beslut och även när det gäller rapporter skrivna oberoende av varandra, inte i propagandasyfte eller för politisk meritering. Stasis utredningar byggde på inhämtande av information från många olika typer av källor, inte bara vanliga IM utan också från personer som stod honom nära. Om uttalanden inte kan bekräftas genom andra källor bör de värderas med försiktighet och analyseras med största källkritik. Men mycket talar för att Weiss i många fall agerade taktiskt för att inte åstadkomma en brytning med DDR.

Arkivdokumenten och också Peter Weiss egna texter visar hans ambivalens, hans accepterande av DDR:s politik samtidigt som han framhöll en humanistisk socialism och protesterade mot förlamande byråkrati och rigid stalinistisk socialism. Det finns många röster, en klart förnimbar polyfoni i alla Peter Weiss texter. Existentiellt och konstnärligt var kontakterna med DDR livsviktiga för honom. Han drogs in i den ideologiska maktkampen mellan de två sociala och ekonomiska systemen i kalla kriget. Den globala öst-väst-konfrontationen utkämpades på individnivå. Stasi-rapporterna som skrivits av Hermann Kant, alias *Stasi-IM Martin*, bekräftar det politiska trycket och utpressningen som

³² BStU, MfS-HA IX/11, Berlin, FV 98/66, band 306.

Peter Weiss utsattes för. De dokument som här lyfts fram visar kalla krigets kulturklimat, komplexiteten och diktaturens metoder när till och med Stasi satte in stora resurser för att bedöma en roman.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Bundesarchiv Berlin, Lichterfelde (BArch.).

Auswärtiges Amt, Politisches Archiv Berlin (AA, Pol.Arch.).

Stasiarkivet Berlin (BStU), Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Ministerium für Staatssicherheit (Rosenholzdatei F 16, F 22, SIRA Teildatenbank 11, 12, 13, 14, 21; MfS, HA, AIM med personakter, utredningar, rapporter och IM-förpliktelser).

Tryckta källor och litteratur

Almgren, Birgitta, *Inte bara Stasi ... Relationer Sverige – DDR 1949–1990* (Stockholm: Carlssons, 2009/2013).

Biermann, Wolf, *Warte nicht auf bessere Zeiten! Die Autobiographie* (Berlin: Propyläen, Ullstein Buchverlage, 2016).

Frisch, Christine, "Geniestreich", "Lehrstück", "Revolutionsgestammel". *Zur Rezeption des Dramas Marat/Sade von Peter Weiss in der Literaturwissenschaft und auf den Bühnen der Bundesrepublik Deutschland, der Deutschen Demokratischen Republik und Schwedens*, diss. Stockholm (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1992).

Kant, Hermann, *In Stockholm* (Berlin: Verlag Volk und Welt, 1971).

Müller-Enbergs, Helmut, *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit. Teil 1, Richtlinien und Durchführungsbestimmungen* (Berlin: Ch. Links Verlag, 2010).

Packalén, Sture, "Peter Weiss – brevskrivaren", *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 111 (1990), s. 5–31.

Peter Weiss – Manfred Haiduk. Der Briefwechsel 1965–1982, red. Rainer Gerlach & Jürgen Schütte, Geleitwort von Gunilla Palmstierna – Weiss (St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag, 2010).

Praxenthaler, Martin, *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mittel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik* (Frankfurt am Main: Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft 47, 2002).

Schmidt, Werner, "Peter Weiss – Intellektueller in der geteilten Welt", *UTOPIE kreativ, Diskussion sozialistischer Alternativen* 193 (2006), s. 965–973.

Weiss, Peter, *Notizbücher, 1971–1980* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981).

Weiss, Peter, *Notisböcker 1971–1975*, övers. Ulrika Wallenström, 1 uppl. (Stockholm: Arbetarkultur, 1984).

Weiss, Peter, *Notisböcker 1975–1980*, övers. Ulrika Wallenström, 1 uppl. (Stockholm: Arbetarkultur, 1985).

Weiss, Peter, *Rekonvaleszenz*, 1 uppl. (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991).

Wolf, Markus, *Die Kunst der Verstellung. Dokumente, Gespräche, Interviews*, red. Günther Drommer (Berlin: Schwarzkopf & Schwarzkopf Verlag, 1998).

Wolf, Markus, *Spionagechef im geheimen Krieg. Erinnerungen*, 2 uppl. (München: Eco & List Verlag, 1999).